

GNOSTISCH ADOPTIANISME IN DE MANICHEÏSCHE CHRISTOLOGIE

SAMENVATTING

Het manicheïsme is een wereldreligie geweest die zich uitgestrekt heeft van Spanje tot China en is gesticht door Mani, die in 216 werd geboren in Zuid-Babylonië en stierf in het jaar 276 in Perzië.

Onze voornaamste kennis over het manicheïsme ontleenden we tot aan de 20e eeuw aan de kerkvaders: aan Augustinus, die zelf negen jaar lang manicheeër was, en aan paus Leo de Grote, Severus van Antiochië, Hegemonius, Theodorus Bar Kônay, Titus van Bostra en daarnaast aan de Arabische historicus Ibn al-Nadîm. In 1904 zijn in Turfan in Noord-West China en in 1930 in Medinet Madi in Egypte teksten van de manicheeërs zelf uit de achtste respectievelijk de vierde eeuw gevonden, waaruit we een beter en helderder beeld van deze stroming hebben kunnen krijgen. Het manicheïsme kon daardoor begrepen worden als een grote stroming binnen het christendom. Gebruik makend van deze teksten, wil ik in mijn onderzoek een bijdrage leveren aan het nieuwe verstaan van het manicheïsme.

Ik onderzoek in deze dissertatie ten eerste de vraag of in de christologie van Mani Christus wel of niet werkelijk mens is geworden. Ten tweede stel ik het radicaal dualisme ter discussie dat vaak als kenmerk van het manicheïsme is aangewezen. Mijn proefschrift heeft de vorm van zeven hoofdstukken.

Ik begin met een uitvoerige beschrijving van de literaire bronnen in Hoofdstuk I. Sinds Augustinus de leer van Mani over Jezus heeft samengevat en er kritiek op uitgeoefend heeft, wordt de manicheïsche opvatting over Jezus Christus gekarakteriseerd als 'docetisme'. Docetisme houdt in: Jezus Christus is niet werkelijk in een vergankelijk lichaam op aarde verschenen, maar alleen geestelijk, waarbij hij simuleerde mens te zijn. Door een fragment uit Augustinus geschrift *Over de Ketterijen* wordt de indruk gewekt dat Christus niet echt in het 'vlees' is gekomen. Dat vrijwaart de Verlosser ervan, zoals Augustinus laat zien, het menselijke lijden te moeten ondergaan. De goddelijke Jezus kan geen aards lijden ondergaan. Het lijden van Jezus is slechts schijn geweest, zegt Augustinus in zijn geschrift *Tegen Faustus*.

Jezus Christus simuleerde zijn vlees en zijn dood, zijn wonden en hun littekens. Ook Leo de Grote spreekt over de ontkenning van de lichamelijke, van de geboorte, van de realiteit van het menselijk lijden en van de dood van de Christus door de manicheeërs. Hij zegt over de manicheeërs dat zij geloofden dat Christus een geestelijk lichaam bezat. Alexander van Lykopolis, Hegemonius en Theodorus Bar Kônî, laten bij Mani eerst en vooral een goddelijke Jezus ten tonele verschijnen. Euodius beweert zelfs dat volgens de Manicheeërs niet Christus, maar de Vorst der Duisternis is gekruisigd.

Als de manicheeërs inderdaad een docetische opvatting ten aanzien van Jezus Christus beleden, dan is zijn historische verschijning niet als resultaat van incarnatie te beschouwen. In dat geval zou de manicheïsche opvatting over Jezus Christus aanmerkelijk verschillen van die welke over Jezus Christus gepresenteerd wordt in de nieuw-testamentische evangeliën. In de moderne wetenschap heeft er lange tijd consensus over bestaan dat de status van de manicheïsche Christus 'docetisch' moet worden genoemd. De verschillende vertegenwoordigers van dit standpunt worden kritisch besproken in Hoofdstuk II. Kenmerkend is de interpretatie van H.J. Klimkeit; hij begrijpt het docetisme bij Mani zo dat Jezus als een kameleon zijn gestalte kan veranderen in een goddelijke of in een menselijke vorm. In het manicheïsme wordt namelijk gesproken van Jezus 'die zijn gestalte verandert'. Alleen in de exegese van S. Richter, die de manicheïsche *Psalmen van Heracleides* analyseert, wordt een gematigd docetisme in de christologie van Mani zichtbaar. Daarmee komt S. Richter het meeste in de richting van mijn standpunt.

Mijn eerste werkhypothese in dit proefschrift is de stelling dat Jezus Christus volgens de manicheïsche christologie wél werkelijk mens is geworden, geleden heeft en is opgestaan, en dat van docetisme geen sprake is.

Mijn tweede werkhypothese is de stelling dat de manicheïsche christologie wordt gekenmerkt door adoptianisme: de Zoon van God incarneert bij de doop in de Jordaan in de zoon van Maria.

Voordat ik deze hypothesen ben gaan uitwerken, heb ik in Hoofdstuk III een daaraan verwante kwestie onderzocht. Het feit dat vaak gesteld is dat het docetisme

in het manicheïsme de consequentie is van een radicaal dualisme van geest en materie (F.C. Baur), heeft er herhaaldelijk toe geleid dat de christologische teksten van de manicheeërs haast automatisch als docetisch zijn geïnterpreteerd. Dit gebeurde vanuit de aanname dat volgens de manicheeërs Jezus de Zonneglans als goddelijk Lichtwezen onmogelijk in een aardse lichaam zou kunnen incarneren, juist door zijn taak de verlossende Gnosis te brengen die de weg wijst om de gebondenheid aan het aardse lichaam te overstijgen. Zelfs zou er sprake geweest zijn van een goede God en een kwade God, ondanks het feit dat de manicheïsche bisschop Faustus dit tegenover Augustinus al ontkend had.

Ik heb zestien argumenten gevonden om de stelling dat het manicheïsme als het type van het conflict-dualisme of radicaal dualisme gecategoriseerd zou moeten worden, te weerleggen. Deze correctie van de filosofische typering van het manicheïsme is vooral mogelijk gemaakt door een exegese van de Koptische manicheïsche geschriften. Er is daarin echter geen sprake van een radicaal dualisme in kosmologie en theologie.

Al deze overwegingen leiden mij ertoe, het manicheïsme in te delen in de categorie van het gematigd dualisme of het afgeleid dualisme. Mani heeft zich echter onthouden van een geëxpliciteerde ontologische herleiding van de Vorst der Duisternis tot de Vader der Grootheid. Daardoor is zijn kosmologie niet gemakkelijk te herkennen als een afgeleid dualisme. Toch wordt in zijn religiesysteem een impliciet monotheïsme zichtbaar. Het gangbare woordgebruik waarbij iets 'manicheïstisch' genoemd wordt, omdat het radicaal dualistisch is, is onjuist. Het woord 'manicheïstisch' zou - gezien het wezensmotief van het manicheïsme - veeleer de betekenis moeten krijgen dat liefde het kwaad omvormt. Als radicaal dualisme de grond voor het docetisme vormt, dan is het kunnen weerleggen van het radicaal dualisme in het manicheïsme een belangrijke basis voor het weerleggen van het docetisme in de manicheïsche christologie.

De werkhypothese dat docetisme in de manicheïsche christologie ontkend moet worden en de werkhypothese dat adoptianisme de manicheïsche christologie bepaalt, worden in Hoofdstuk IV uitgewerkt. Deze is het hart van de dissertatie, waarin ik het docetisme ontken en tegelijkertijd het gnostisch adoptianisme als interpretatie-alternatief voorstel, dat de tegenstrijdigheden kan oplossen. Deze

laatste bestaan daarin dat enerzijds gezegd wordt dat Jezus niet de zoon van Maria is en niet geboren is, en anderzijds dat Jezus werkelijk geleden heeft en aan het kruis gestorven is. Dat is docetisme en tegelijkertijd ook geen docetisme. Het was voor de manicheeërs onvoorstelbaar dat het macrokosmische Licht der Wereld, in het aannemen van een menselijke gestalte, negen maanden lang in een embryonale ontwikkeling verduisterd zou zijn. Dat is docetisme. Aan de andere kant stellen de manicheeërs dat er sprake is van werkelijk lijden. Er zijn in verschillende westerse en oosterse manicheïsche bronnen heel duidelijke passages te vinden waarin het lijden van Jezus Christus met kracht geponereerd wordt. Tegen de docetische visie dat Christus alleen een schijnlichaam had, en dus niet geleden zou hebben, pleit dat in de westerse bronnen, met name in de 'Coptica', verschillende gedeelten staan, waarin beschreven wordt dat de Verlosser aan het kruis wel degelijk als een mens geleden heeft. Zo wordt bijvoorbeeld in de *Psalm van het Verdragen* in het manicheïsche *Psalm-boek* dit lijden vergeleken met het lijden van andere Lichtapostelen, zoals Boeddha en Zarathoestra, van wie we ook zeker weten dat ze volgens Mani in een menselijk lichaam gewoond hebben. Van Jezus de Lichtapostel, maar ook de Zoon van God, wordt gezegd dat hij de beproeving op zich genomen heeft, dat hij gedood wordt en dat zijn bloed bij de kruisiging heeft gevloeid. Dat kan geen Zoon van God met louter een geestelijk lichaam zijn. En ook in de oosterse bronnen, de Midden-perzische en Parthische teksten, kunnen meerdere passages gevonden worden die het werkelijke lijden van Jezus Christus aan het licht brengen. Hoe is deze problematiek van de manicheïsche christologie op te lossen?

Ik vond de sleutel in een uitspraak van bisschop Faustus tegen Augustinus, waarin hij zei dat de menswording van Christus eerder met adoptionisme samenhangt, dan met een geboorte als kind. Adoptionisme is de opvatting dat Christus de mens Jezus bij de doop in de Jordaan adopteert of op dat moment in hem incarneert, wat een werkelijke menswording is. Om dit adoptionisme van dat van Nestorius te onderscheiden, spreken we van gnostisch adoptionisme. Hierdoor konden we alle tegenstrijdigheden oplossen: vóór de doop in de Jordaan is Christus of (de kosmische) Jezus de Zonneglans niet de zoon van Maria en heeft niet een embryonale ontwikkeling doorgemaakt en ná de doop in de Jordaan is Christus geïncarneerd in de historische Jezus de Lichtapostel. Vóór de doop in de Jordaan geldt docetisme en ná de doop geldt geen docetisme. En als er in bepaalde teksten voor de periode ná de doop in de Jordaan de suggestie gewekt lijkt te worden dat

Jezus Christus niet werkelijk lijdt, dan heeft dat met een bepaalde opvatting van Mani over Jezus Christus te maken. Doordat Mani de goddelijkheid van Jezus de Zonneglans heeft benadrukt, werd ook in de manicheïsche teksten de goddelijke onvatbaarheid voor lijden ten opzichte van het menselijke lijden in Jezus Christus ná de doop in de Jordaan geaccentueerd. Mede hierdoor is de suggestie van docetisme ontstaan. In de manicheïsche christologie is de goddelijke en menselijke natuur in Jezus Christus zo te verklaren dat bij de doop in de Jordaan Jezus de Zonneglans mens wordt in de historische Jezus; twee worden één. Dan wordt ook begrijpelijk wat de betekenis is geweest van wat in de *Kephalaia* staat, namelijk dat Jezus de Zonneglans 'een knechtsgestalte aannam' en daarna zijn apostelen uitverkoos; dat is ná de doop in de Jordaan. Vanaf dat moment 'wandelde God drie jaar op aarde', zoals in de *Coptica* beschreven is. Jezus 'die zijn gestalte verandert', is geen symptoom van docetisme. Het blijkt ook de betekenis te kunnen hebben dat er bij de doop in de Jordaan sprake is van een overgaan van een geestelijke vorm in een concreet-menselijke vorm.

Significant is ook de recognitie-scène in de manicheïsche christologie: Maria Magdalena meende na de opstanding een tuinman te zien. Dat betekent dat Jezus Christus een verandering heeft ondergaan; Maria herkende haar geliefde rabbi niet meteen. Een docetische Christus kent geen verandering; die blijft altijd en eeuwig dezelfde. Ook dat levert een argument dat Jezus Christus in de voorstelling van het manicheïsme werkelijk gestorven is en is opgestaan uit de dood en in een opstandingslichaam verschijnt. De manicheeërs beschrijven ook de vernieuwende kracht van de opstanding. De opstanding van de Verlosser blijkt door te werken in de bij de manicheeërs beschreven individuele voleinding. Doordat dood en opstanding van Jezus in de manicheïsche christologie erkend worden, is het manicheïsme tot in zijn kern christelijk te noemen.

In Hoofdstuk V betoog ik, dat in de manicheïsche theologie alle godsgestalten hypostasen zijn van de Triniteit. Geen polytheïsme, maar een complexe leer van de Triniteit.

In Hoofdstuk VI kan ik mijn ontdekking van een manicheïsche tempel Santa Maria de Lara in Sierra de la Demanda in Noord-Spanje beschrijven. Ik was in 2008 bijzonder verrast in deze zevende eeuwse Visigotische kerk twee zuilen te zien, waarop Jezus de zon (Sol) en Jezus de maan (Luna) zichtbaar zijn. De zon en maan staan niet boven Jezus, maar zijn vereend met Jezus zelf; dat is manicheïsch. Voor

Augustinus was dit spiritueel materialisme, waarbij hij Mani verweet dat God samenvalt met de zon en de maan. Bij Mani evenwel transcendeert Christus ook de zon en de maan als de tweede persoon van de Triniteit. Dit is de door Mani genoemde Jezus de Zonne-Maangod of Christus, die in Jezus mens geworden is bij de doop in de Jordaan.

In Hoofdstuk VII besluit ik met een opsomming van de argumenten op grond waarvan radicaal dualisme en docetisme niet de kern vormen van de manicheïsche kosmologie en christologie. Die kern is veeleer daarin gelegen dat het goede in de liefde het kwaad overwint en dat het wezen van liefde zich tot op het niveau van de aarde met de mensheid verbonden heeft. Dit is ook het perspectief waardoor een toekomstig manicheïsme zich kan laten inspireren.